

Prvi svjetski rat i društvena kriza u sjevernoj Hrvatskoj

Nikola Anušić¹

Prvim svjetskim ratom nije bio izazvan samo diskontinuitet razvojnih procesa u hrvatskom društvu, nego i duboka društvena kriza kojom su bili oslabljeni tranzicijski potencijali hrvatskoga društva u poslijeratnom razdoblju. U radu se analizira utjecaj Prvoga svjetskoga rata na društvenu situaciju u sjevernoj Hrvatskoj, donoseći pritom procjenu toga stanja na temelju različitih faktora.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, sjeverna Hrvatska, društvo, kriza.

Tranzicijski proces prilagodbe hrvatskoga društva novonastalim političkim, ekonomskim i kulturnim uvjetima prve jugoslavenske države trajao je koliko i ta država sama. Iako je tranzicija prema jugoslavenskom društvu imala različite motivacijske faze i prerogative, u cijelosti je predstavljala nužnost rekontekstualiziranja hrvatskoga društva u zajednici društava slabije razvojne dinamike s kojima je nakon 1918. činila državnu cjelinu. Posljedice toga procesa redovito se procjenjuju u suodnosu s društvenim razvitkom postignutim do Prvoga svjetskoga rata. Previđa se pri tome da rat nije predstavljao samo diskontinuitet u društvenom razvitku, nego i regresiju toga razvitka zbog čega su različiti aspekti prethodnoga razvoja bili privremeno neutralizirani, a neki i sasvim poništeni.

Ovdje ćemo analizom društvene krize izazvane Prvim svjetskim ratom u sjevernoj Hrvatskoj, društveno najkompleksnijem dijelu Hrvatske i Slavonije, upozoriti na razloge zbog kojih hrvatsko društvo u poslijeratnoj tranziciji nije moglo računati na puni kapacitet dotadašnjega razvoja, čime je hrvatska pozicija u novoj zajednici bila inicijalno oslabljena.

Unatoč modernizacijskim nastojanjima s kraja XIX. i s početka XX. st., Banska Hrvatska dočekala je Prvi svjetski rat kao izrazito poljoprivredna

1 Doc. dr. sc. Nikola Anušić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvatska. E-pošta: nanusic@ffzg.hr

zemlja sa 78,6% poljoprivrednoga stanovništva.² Iako su postupnom modernizacijom do prvoga desetljeća XX. st. bili stvoreni povoljniji uvjeti za razvoj hrvatskoga gospodarstva, hrvatsko selo ostalo je onkraj toga razvoja. Tomu je bilo više razloga. Prvi i možda najvažniji vezan je za problem konkurentnosti agrarne proizvodnje u Hrvatskoj. Feudalna imanja teško su se prilagođavala kapitalističkomu gospodarstvu, a zbog prodora jeftinoga žita i drva iz Rusije, na europskom tržištu su početkom stoljeća pale cijene žita i hrastovine. Budući da je katastarski prihod žitarica u Hrvatskoj zaostajao za onim u Ugarskoj, Hrvatska proizvodnja nije mogla biti konkurentna ni na Austro-Ugarskom, a pogotovo na europskom tržištu. U obzir valja uzeti i okolnost da se diobom veleposjeda početkom XX. st. povećao broj srednjevelikih posjeda, ali je općenito gledano, struktura posjeda u sjevernoj Hrvatskoj i dalje bila nepovoljna zbog velikoga broja sitnih imanja koja se nisu mogla modernizirati.³ Problem posjedovne usitnjenosti dodatno je povećavala velika gustoća stanovništva, karakteristična upravo za sjeverozapadni dio Hrvatske. S prosječnom gustoćom stanovništva od 120.2 stanovnika po km², Varaždinska županija je 1910. godine bila najgušće naseljena županija u Hrvatskoj i Slavoniji. Njezini krajnji sjeverozapadni kotarevi imali su gustoću naseljenosti koja je daleko premašivala i visok županijski prosjek: Zlatar (122), Ivanec (132), Klanjec i Krapina (140), a Pregrada čak 168 stanovnika na km². Izuzmu li se kotarevi Zagrebačke županije, zagrebački sa 115 stanovnika po km², stubički sa 114 i donekle zelinski sa 104, nije bilo niti jednoga kotara u svim ostalim županijama Banske Hrvatske koji bi se uopće približio prosjeku Varaždinske županije. Štoviše, taj prosjek ni izdaleka nije dosegala niti jedna ugarska županija, a u Austriji su ga premašivale samo tri zemlje, Češka, Donja Austrija i Šleska, koje su bile industrijski i trgovinski najrazvijenija područja Austro-Ugarske.⁴

Iako su Zagrebačka županija sa 72 stanovnika na km² i Bjelovarsko-križevačka sa 66 daleko zaostajale za Varaždinskom, i one su premašivale prosjek Kraljevine Hrvatske i Slavonije (61,6 na km²).⁵ Štoviše, samo su te tri županije sjeverne Hrvatske imale prosjeke gustoće veće od

2 *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije II. 1906-1910.*; Vranješ – Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske: Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.*, 225; Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 53.

3 Usp. Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 54.

4 Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 4.

5 Neki kotarevi su imali prosjeke gustoće stanovništva veće od županijskoga. U županiji Zagrebačkoj: zagrebački (115), stubički (114) i zelinski (104), samoborski (88) i glinski (76). U županiji Bjelovarsko-križevačkoj: Đurđevac (88); Koprivnica (69); Križevci (71). Usp. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 26.

zemaljskoga prosjeka Hrvatske i Slavonije (vidi tablicu 1.). Ipak, treba napomenuti da ta gustoća nije bila ravnomjerno raspoređena. Zagrebačka županija bila je gusto naseljena na tek nešto više od 1/3 svoje površine (oko 2400 km²), dok je otprilike 1/4 (1700 km²) bila srednjegusto naseljena, a na gotovo polovici svoje površine (3000 km²) slabo naseljena.⁶ U Zagrebačkoj županiji bili su gusto naseljeni samo samoborski, stubički i zelinski kotarevi, dok su ostali kotarevi imali tek djelomično visoku gustoću.

Županija Bjelovarsko-križevačka bila je ravnomjernije naseljena nego Zagrebačka. U njoj su se uz kotare iznimno visoke gustoće mogla naći i vrlo slabo naseljena područja, što ne mijenja ocjenu o negativnim karakteristikama gustoće naseljenosti sjeverne Hrvatske.

6 Najslabije naseljeni kotarevi u Zagrebačkoj županiji bili su: Jastrebarsko na zemljištu od 348km² imao prosječnu gustoću od 47 žitelja na km²; Dvor (45); Pisarovina (43); najslabije naseljen bio je kotar Sisak sa 41 stanovnikom na km² Usp. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 28.

Tablica 1. Gustoća žiteljstva sjeverne Hrvatske.

Županija	Kotar	Površina u km ²	Gustoća u km ² za 1918.g.	Površina u jutrima
Zagrebačka	Dugo Selo	326,22	50,87	56,688
	Jastrebarsko	604,35	53,99	105,019
	Samobor	312,68	72,28	54,335
	Stubica	327,04	107,63	56,831
	Sveti Ivan Zelina	313,11	99,73	54,409
	Velika Gorica	512,34	54,43	89,030
	Zagreb	390,76	116,87	67,902
	Grad Karlovac	83,54	162,40	14,516
	Grad Zagreb	66,87	1221,59	11,619
	Karlovac	581,12		100,983
Varaždinska	Ivanec	312,27	125,71	54,264
	Klanjec	208,15	132,10	36,171
	Krapina	229,85	122,71	39,942
	Ludbreg	399,63	70,69	69,445
	Novi Marof	343,20	95,89	59,638
	Pregrada	199,62	160,43	34,688
	Varaždin	355,14	111,25	61,712
	Zlatar	393,38	119,85	68,358
	Grad Varaždin	67,14	164,92	11,667
Bjelovarsko-križevačka	Bjelovar	977,40	35,68	169,846
	Čazma	642,72	30,83	111,686
	Garešnica	535,89	28,53	93,469
	Đurđevac	608,64	38,46	105,764
	Grubišno Polje	421,67	29,42	73,275
	Koprivnica	484,21	12,58	84,141
	Križevci	777,88	55,89	135,176
	Grad Bjelovar	8,47	570,37	1,471
	Grad Križevci	38,21	113,82	6,640

Izvor: M. Kreser, op. cit.

Analizira li se gustoća stanovništva dalje, u omjeru prema rezultatima ratarske proizvodnje na obradivim površinama (oranice, vrtovi, livade i vinogradi), osobito s obzirom na proizvodnju najvažnijih žitarica (tzv. krušarica) ključnih za samoprehranu stanovništva, dolazi se do alarmantnih rezultata. U Hrvatskoj i Slavoniji 1910. godine na svakog je stanovnika zapadalo 1 jutro i 1.035 četvornih hvati ratarskoga tla⁷, 74 čet. hv. manje nego 1900. Pad je bio uvjetovan nesrazmjernim porastom poljoprivrednoga stanovništva (41%) u odnosu na povećanje ratarskih površina (1,2%), što je bilo karakteristično i za druga agrarna područja Monarhije, ali je pad u Hrvatskoj bio prosječno veći. U odnosu na Ugarsku, smanjenje je bilo dvostruko (6,6% : 3,3%).⁸ Hrvatski prosjek tzv. «opskrbne površine» zaostajao je za kvotom Austro-Ugarske (2 jutra i 55 četvornih hvati) za -620 četvornih hvati i bio je veći samo od prosjeka austrijskoga dijela Monarhije (1 jutro i 128 četvornih hvati) koji je bio industrijski najrazvijenije područje Austro-Ugarske, dok je u usporedbi s Ugarskom (2 jutra i 638 četvornih hvati), također dominantno agrarnom zemljom, zaostajao za $\frac{3}{4}$ katastarskoga jutra.⁹

Distribucija opskrbne površine, odnosno, podjela ratarskoga tla na poljoprivredno stanovništvo u Hrvatskoj i Slavoniji, dakako, nije bila ravnomjerna. Zbog velike gustoće stanovništva prosječno najmanje udjele ratarske površine po stanovniku imale su upravo županije sjeverne Hrvatske. Tako je na svakoga seljaka u Varaždinskoj županiji zapadalo manje od jednoga jutra obradive površine, a u Zagrebačkoj tek nešto preko jednoga jutra, dok je primjerice u Požeškoj županiji taj omjer bio gotovo dva jutra, a u Virovitičkoj i Srijemskoj preko dva jutra.¹⁰ Doduše, u slavonskim su županijama velike ratarske površine pripadale veleposjedima, daleko više nego u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, ali je i zemlja bila daleko plodnija pa je

7 U Ugarskoj na svakog žitelja u poljoprivredi zapadalo je 2 jutra i 638 četvornih hvati, U Austriji 1 jutro i 128 četvornih hvati, u Bosni i Hercegovini i jutro i 1.284 četvornih hvati, u cijeloj Austro-Ugarskoj 2 jutra i 55 četvornih hvati. Od uspoređenih zemalja jedino su u industrijski razvijenijoj austrijskoj polovici Monarhije poljoprivredno stanovništvo i dijelovi ratarskoga tla bili manji nego u Hrvatskoj i Slavoniji (-907 četvornih hvati po osobi), dok su i u Bosni i Hercegovini i u Ugarskoj bili veći, dapače, u Ugarskoj za preko $\frac{3}{4}$ katastarskoga jutra. Za prosječnom kvotom izračunatom za cijelu Austro-Ugarsku, Hrvatska i Slavonija zaostajale su za -620 četvornih hvati po osobi. Usp. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 85.

8 U Ugarskoj je to smanjenje iznosilo 638 četvornih hvati, odnosno 3,3% Usp. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 84, 85.

9 Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 85.

10 *Isto*.

omjer opskrbe površine i dalje ostajao znatno povoljniji nego u sjevernoj Hrvatskoj.¹¹

U zapadnim županijama, 12 kotara (30%) imalo je manje od jednoga katastarskoga jutra po jednom seljaku, u 24 kotara (60%) preko jednoga jutra, ali manje od dva, a samo u 4 kotara (10%) zapadalo je po seljaku više od 2 jutra obradive površine¹² (tablica 2.). Ti omjeri bili su, kao što smo upozorili, izravno povezani s gustoćom stanovništva. Što je broj poljoprivrednoga stanovništva u pojedinim kotarevima bio veći, a postotak obradivoga tla manji, kao što je bilo u većini kotareva sjeverozapadne Hrvatske, to su opskrbe površine u prosjeku bile manje.¹³

Usporedi li se godišnja potreba za žitaricama po osobi izražena u raži (340–350 kg) s opskrbnim prosjecima po osobi, postaje jasno kako proizvodnja krušarica u Zagrebačkoj (259 kg po stanovniku) i Varaždinskoj županiji (254 kg po stanovniku) ni prije izbivanja Prvoga svjetskoga rata nije dostajala za prehranu stanovništva, ne računajući k tome potrebe za prehranu stoke. Od tri županije sjeverne Hrvatske jedino je Bjelovarsko-križevačka županija (453 kg po stanovniku) prinosisima mogla prehraniti vlastito stanovništvo.

Povećanjem stanovništva iznad apsorpcijskih kapaciteta prostora, usitnjenošću seljačkih posjeda koji nisu mogli prijeći na tržišno poslovanje, izostankom državne skrbi kroz zadrugarske i štedne novčarske zavode te globalnom gospodarskom krizom (1907.), intenzivirani su u razdoblju prije svjetskoga rata proces masovnoga iseljavanja ljudi sa sela.¹⁴ Nadničari i sitni posjednici u velikom su broju napuštali selo i u potrazi za poslom migrirali u gradove. Iako je ta migracija u prvom desetljeću XX. st. bila intenzivna, ona nije usporediva s razmjerima unutarnjih migracija koje su u razdoblju intenzivne industrijalizacije zahvatile razvijene industrijske zemlje, kao ni s intenzitetom vanjskoga iseljavanja u istom razdoblju.¹⁵

11 *Isto*.

12 Rudolf Bićanić dvadesetih je godina zabilježio: “Što da vam kažem o našem gospodarskom stanju” kaže šestinski načelnik Krajačić. “Dovoljno je reći, da u našoj općini na 800 rali obradive zemlje, koja je u seljačkim rukama, živi oko 700 obitelji, sa preko 3 i pol hiljada duša. To znači jedva jedan ral na obitelj. I sada neka čovjek živi od toga? Oskudica za zemlju je golema. Ljudi računaju, da treba prosječno tri do četiri jutra dobre zemlje, da jedna srednja obitelj može od nje živjeti, da ne mora ići na nadnicu. A u čitavom selu nema niti jedne jedine obitelji koja bi imala toliko zemlje. Vidi: Bićanić, *Kako živi narod*, 14.

13 Kreiser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 86.

14 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata* 56; Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske: Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.*, 218, 222.

15 Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske: Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.*, 225.

Tablica 2. Prirod krušarica izražen u raži prema petogodišnjem prosjeku 1908. – 1912.

	Raž u metričkim centima	Pšenica	Suražica (Napolica)	Ječam	Kukuruz	Sve žitarice (krušarice)	Na 1 ratara	Na 1 žitelja uopće
U. k. Dugo Selo	5.056	5.828	-	5.666	80.250	96.800	492	444
U. k. Dvor	607	26.650	480	370	66.176	94.283	365	348
U. k. Glina	3.983	51.457	-	3.730	112.506	171.676	414	385
U. k. Jastrebarsko	6.829	10.060	-	6.935	49.795	73.619	204	188
U. k. Karlovac	11.892	20.843	237	7.032	51.053	91.057	258	236
U. k. Kostajnica	1.712	22.627	9	1.212	61.332	86.892	324	296
U. k. Petrinja	1.473	28.267	383	2.522	115.944	148.589	490	462
U. k. Pisarovina	11.578	11.986	1.079	2.551	61.218	88.412	410	394
U. k. Samobor	4.104	5.087	524	4.078	26.597	40.390	196	171
U. k. Sisak	2.248	19.714	79	3.409	127.084	152.534	597	551
U. k. Stubica	9.384	6.595	91	1.728	65.100	82.898	233	221
U. k. Sv. Ivan Zelina	6.013	4.938	57	3.407	53.357	67.772	221	208
U. k. Topusko	5.712	13.800	504	1.358	39.172	60.546	237	227

U. k. Velika Gorica	16.084	19.534	40	21.268	71.929	128.855	424	385
U. k. Zagreb	8.537	5.447	359	7.058	88.480	109.881	259	225
Grad Karlovac	2.184	3.614	-	2.043	8.324	16.165	280	100
Grad Petrinja	916	2.060	12	601	3.255	6.844	410	125
Grad Sisak	47	532	-	140	3.206	3.925	432	50
Gl. grad Zagreb	556	527	36	578	13.165	14.862	274	19
Županija Zagreb	98.915	259.566	3.890	75.686	1,097,943	1,536.000	333	259
U. k. Ivanci	10.311	8.642	-	894	32.434	52.281	138	127
U. k. Klanjec	1.342	3.795	-	783	92.031	97.951	356	336
U. k. Krapina	2.462	6.330	30	879	58.015	67.716	238	209
U. k. Ludbreg	21.627	23.703	110	6.170	104.476	156.086	481	435
U. k. Novi Marof	7.278	8.735	1	3.062	65.180	84.256	268	253
U. k. Pregrada	2.950	7.071	-	2.027	50.966	63.014	202	188
U. k. Varaždin	21.268	9.900	261	2.474	98.435	132.338	351	331
U. k. Zlatar	17.454	12.513	4	4.452	66.361	100.784	225	209
Grad Vraždin	3.034	1.489	18	1.877	18.769	25.187	1.149	188

Županija Varaždín	87.726	82.178	424	22.618	586.667	779.613	278	254
U. k. Bjelovar	41.882	98.775	71	11.256	155.960	307.944	542	498
U. k. Čazma	16.101	50.298	-	9.981	121.582	197.962	644	576
U. k. Garešnica	13.778	72.696	-	4.327	67.125	157.926	624	559
U. k. Đurđevac	34.190	58.898	92	6.318	103.379	202.877	433	377
U. k. Grubišno Polje	7.069	33.945	509	1.875	39.184	82.582	403	358
U. k. Koprivnica	13.503	29.220	241	5.767	110.137	158.868	558	478
U. k. Križevci	34.323	55.805	9	8.216	120.437	218.790	425	397
U. k. Kutina	14.059	43.118	-	5.270	70.980	133.427	664	586
Grad Bjelovar	318	1.220	-	156	1.478	3.172	513	344
Grad Koprivnica	9.679	10.052	-	1.887	9.207	30.825	735	384
Grad Križevci	1.821	1.977	-	302	7.506	11.606	794	237
Županija Bjelovar- Križevci	186.723	456.004	922	55.355	806.975	1,505.979	526	453

Izvor: M. Krescer, op. cit.

Smjer unutarnjih migracija jasno je vidljiv iz činjenice da se povećanjem ukupnoga stanovništva smanjivao broj najmanjih naselja i broj stanovnika u njima. Nasuprot tomu, u prvom desetljeću XX. st. se uočljivo povećao broj stanovnika u svim naseljima iznad 500 stanovnika, a osobito u većim naseljima (500 – 1.000 i 1.001 – 2.000) koji su bili jače zahvaćeni procesom industrijalizacije.¹⁶ Grad Zagreb, kao najistaknutije gospodarsko i industrijsko središte u zemlji, u to je vrijeme povećao broj svojih stanovnika više nego dvostruko. S rastom od 8,5% godišnje Zagreb je uoči Prvoga svjetskoga rata postao najveći hrvatski grad, makar ni tada nije dosegao 100.000 stanovnika.¹⁷ Ukupan rast gradskoga stanovništva bio je očit, koliko god vrijednost hrvatske urbanizacije u europskim razmjerima bila skromna. U odnosu na 1880., gradsko stanovništvo u Hrvatskoj i Slavoniji povećalo se 1910. godine za dvije trećine, promijenivši u velikoj mjeri omjer gradskoga i seoskoga stanovništva.¹⁸

Uvjeti života, osobito s obzirom na higijenske prilike, bili su podjednako loši na selu kao i u siromašnim radničkim predgrađima rastućih gradova. Prema statističkim godišnjacima, glavni uzroci smrti u Hrvatskoj i Slavoniji, ne samo početkom XX. st. stoljeća, nego i kroz čitavu njegovu prvu polovicu, bile su zarazne bolesti.¹⁹ U prvom redu to je bila tuberkuloza, kao izrazita socijalna bolest, ali su vrlo česte bile i epidemije tifusa, difterije, šarlaha i velikih boginja koje su se periodično javljale gotovo svake godine.²⁰ Sama ta činjenica sugerira katastrofalne higijenske i zdravstvene prilike uoči Prvoga svjetskoga rata. O njima svjedoče brojne zdravstvene ankete i napisi u *Liječničkom vjesniku*, strukovnom liječničkom časopisu od 1877., i to ne samo početkom stoljeća nego i kroz čitavo međuratno

16 Grad Bjelovar povećao se za 83%, Sisak, Križevci, Koprivnica i Karlovac za jednu trećinu. Vidi: Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske: Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.* 231.

17 Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske: Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.* 232.

18 Godine 1880. bilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 7,24% gradskoga stanovništva prema 92,76% seoskoga. Godine 1910. taj odnos je bio 21% gradskoga prema 79% seoskoga. Vidi: Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske: Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.*, 238.

19 *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije II. 1906-1910.; Statistički godišnjak 1929.*

20 Visoka smrtnost od velikih boginja bit će obuzdana tek između dva svjetska rata zahvaljujući upravo cjepivu kojemu su se seljaci zbog neznanja i straha od posljedica često opirali. Zarazne bolesti počinju ustupati mjesto bolestima srca i krvnih žila tek tridesetih godina XX. st. Tada se kao značajna kategorija među uzrocima smrti javljaju i tumori što predviđa nove trendove u morbiditetu i mortalitetu koji će obilježiti drugu polovicu XX. st. Usp. Dugac, *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, 43.

razdoblje. Pišući o suzbijanju *prilepčivih* bolesti na selu, dr. Jovan Barać koncem 1918. zaključuje:

„Mi gledamo otvorenim očima mane i pogreške našeg seljaka, mi znamo, da selo ni izdaleka ne daje na fizičkoj i duševnoj snazi ono, što bi moglo dati, jer su nam sela zapuštena i prljava, narod neuk i neupućen, pun predrasuda i zastarjelih običaja... Kad se u kakvom selu pojavi kakova prilepčiva bolest u većoj mjeri nastaje u selu panika ali ne radi bolesti, nego radi zatvaranja sela, radi nemogućnosti rada i zarade, radi dezinfekcije kuća, koje je do sada bilo identično sa uništavanjem teško stečenog imetka, radi nasilja oružnika, persakucija vlasti itd.“²¹

U tekstovima koje donose liječnici s terena najčešće se ističe vrlo niska higijenska svijest stanovništva i nehigijenski uvjeti stanovanja. Oni su u pravilu proizlazili iz nepoznavanja najosnovnijih pravila osobne higijene, higijenskoga održavanja životnoga prostora, higijene prehrane te opće higijene.²² Kao važan problem treba svakako istaknuti i problem opskrbe pitkom vodom i zagađenje bunara otpadnim vodama iz gnojnica što je bilo česti izvor zaraze. U tom smislu, osobito se kritizira nepostojanje nužnika na selu i navike vezane za obavljanje nužde. Liječnici navode kako seljaci obavljaju nuždu i pokraj bunara, u voćnjaku, pa i na kućnom pragu. Izmetine se potom na nogama raznose po dvorištu i po kući, a kad pada kiša izmetine se zajedno s vodom slijevaju u bunare.²³

Na to upozorava glinski liječnik dr. Milan Begić pišući o profilaksi i terapiji griže:

„Poglaviti širitelj zaraze jesu izmetine bolesnika. Dezinfekcija izmetina i zamazanog rublja moramo u suzbijanju zaraze glavnu pažnju da posvetimo. U praksi seoskoj nalazimo u ovom pogledu jednu ogromnu zapreku, a to je pomanjkanje zahoda. Određuje se doduše, da su u slučaju zaraze imaju kod kuća iskopati jame, kamo se bacaju izmetine bolesnika i zalijevaju vapnenim mlijekom, ali dok se to provede već je cijelo selo zaraženo... Izvidima se obično ustanovi, da su bolesnici nuždu obavljali ili izmetine da su se bacale po dvorištu, po vrtu, po gnjoištu, po cesti, a kad kiše dođu, vidi se, kako se voda iz tih inficiranih i zasmćenih zemljišta izliva prema zdencima i vrelima.“²⁴

O problemu nepostojanja zahoda, koji smatra najvažnijim pitanjem seoske higijene, osobito oštro piše dr. Lujo Thaller 1919. god. u tekstu o pobijanju bacilarne dizenterije:

„Ljudi su, osobito manje inteligentni (tj. neuki seljaci op. N. A.) veoma nečisti i nepažljivi. Oni si iza defekacije ne peru ruku. Kod brisanja često ostaju komadići fecesa na prstima, pod noktima itd. S tim rukama primaju hranu, koju jedu i drugi: kruh, voće i pribor za jelo: noževe, vilice, tanjure. Na taj način mogu bacili lako doći do drugoga...“

21 *Liječnički vjesnik*, 41 (1919).

22 Ž. Dugac *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, 45.

23 *Isto*.

24 *Liječnički vjesnik*, 41 (1919): 614.

Glavna je prepreka poštenom dezinficiranju blata (izmeta, op. N. A.) u nas to, da mi zahode po selima uopće ne imamo. Jedno je pak od najvažnijih pitanja naše seoske higijene pitanje zahoda. Vlast se mora pobrinuti, makar oštrim mjerama, da svaka kuća dobije svoj zahod... Dužnost je inteligencije, a u prvom redu liječnika, da seljaka nauči zahod upotrebljavati.²⁵

To, međutim, nije bilo nimalo jednostavno jer su seljaci zahod smatrali nepotrebnim luksuzom te su ga i onda kada su ga po nalogu zdravstvenih vlasti morali sagraditi, izbjegavali koristiti ili ga koristili u druge, sasvim neprikladne svrhe.²⁶ Neki su liječnici poslije, ne sasvim neopravdano doveli u vezu nepostojanje nužnika i pomor od španjolske gripe smatrajući kako je razvoju bolesti pogodovalo to što su bolesnici u vrućici morali izlaziti na dvorište kako bi obavili nuždu po hladnoći i kiši u jesenskim i zimskim mjesecima epidemije.²⁷

Imalo ozbiljnija borba protiv zaraznih bolesti podrazumijevala je provedbu najprimitivnijih zahtjeva opće higijene. Veliku zapreku u tom smislu predstavljali su teški uvjeti života, tradicionalni obrasci života na selu i niski standardi stanovanja s uglavnom nezdravim i prenapučenim seoskim kućama. Prema svjedočenju šestinskoga načelnika Krajačića, u Šestinama ni u međuratnom razdoblju dvije šestine Šestinčana nisu imali vlastite postelje, što najbolje govori o seoskom standardu. U seoskim kućama u kojima je prosječno živjelo preko šest osoba, nije bilo više od dva kreveta. Oni koji nisu imali vlastitoga kreveta spavali su na podu, na blazinama, slamnjačama itd.²⁸ Prosječna seoska kuća rijetko je imala više od dvije prostorije, a nerijetko samo jednu koju su u zabitijim selima ukućani dijelili sa stokom. Godine 1910. 93,4% kuća u trima županijama sjeverne Hrvatske bile su prizemnice, a 80,37% njih bilo je sagrađeno od pruća, zemlje ili drveta.²⁹

Ništa bolja situacija nije bila ni u gradskim, a osobito u prigradskim radničkim naseljima. U pravilu su seljaci koji su u potrazi za poslom dolazili u grad bili bez osnovnih materijalnih sredstava. Njihov broj premašivao je potrebe sporo razvijajuće industrije pa su posao teško pronalazili ili su prihvaćali naporne i slabo plaćene poslove. Većina pridošlica bili su stoga prepušteni ulici ili su bili smješteni u radničkim barakama, željezničkim

25 *Liječnički vjesnik*, 41 (1919): 613.

26 Thaller navodi slučaj iz osobne prakse iz jednoga srijemskoga sela u kojem je radi kolere izdana zapovijed da svaka kuća mora sagraditi zahod. Seljaci su zahode zaista sagradili, ali je kontrolom utvrđeno da ih ne koriste. Zahod im je bio smiješan luksuz. Usp. L. Thaller, op. cit. pag. 613. Na drugom mjestu pak, seljaci su higijenski izgrađene nužnike poslije upotrebljavali kao smočnice i držali u njima mlijeko i sir. Usp. Sremac, Nikolić, *Hrvatsko selo i medicina*. 162, cit. prema: Ž. Dugac, *Kako biti čist i zdrav*, 49.

27 Begić, „O profilaksi i terapiji griže.“, 614.

28 Bićanić, *Kako živi narod*, 12.

29 *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije II. 1906-1910*.

vagonima i sličnim improviziranim stanovima koji nisu zadovoljavali osnovne higijenske i zdravstvene norme.³⁰ Zacijelo nepromijenjenu sliku siromašnih radničkih četvrti Zagreba donosi za nešto kasnije razdoblje Kamilo Broser, aktivist Škole narodnoga zdravlja u pismu kojim ugovara ferijalne kolonije za siromašnu trešnjevačku djecu:

„Sva su ta djeca trešnjevačkih radnika što živu u najbjeđnijim stanovima od jedne sobe sa štednjakom. Kuće većinom bez dvorišta, a dijete u ljetnoj žegi nema kuda nego iz kuće ravno na ulicu, kojoj je prepušteno veći dio dana. U kući mnogo braće, zarada oca i majke – u koliko rade – neznatna, ne dostaje ni za pokriće najvažnijih životnih potreba. Često iz očiju te djece viri glad i nevolja jer su im roditelji nezaposleni. Već im odjeća svjedoči iz kakvih prilika dolaze. Pogledaš li im tijelo svud se vide defekti uslijed manjkave i nedostatne ishrane.“³¹

U takvim okolnostima, podjednako na selu, kao i u siromašnim četvrtima gradova, bilježi se visoka smrtnost djece. Od ukupnoga broja umrlih po pojedinim petogodištima u razdoblju 1880. – 1910., otprilike trećinu su činila djeca najmanje dobi, a više od polovice ukupnoga mortaliteta bio je koncentriran u dobnim skupinama mladih.³² Dječje bolesti kozice, ospice, šarlah, groznica, hripavac, difterija upravo su harale. Razlozi tako visokom pomoru djece bili su siromaštvo, njome izazvan nemar i neznanje te pomanjkanje liječničke pomoći kod dječjih bolesti.³³ Ne treba pri tom zanemariti ni neučinkovite tradicionalne pa i magijske načine liječenja koji su u seljačkoj kulturi bili vrlo rašireni, ali isto tako ni negativan odnos seoskoga i općenito siromašnoga stanovništva prema liječniku. Taj negativan odnos i nepovjerenje bili su uzrokovani liječnikovom nedostupnošću i udaljenošću, pretjeranom kritičnošću liječnika prema seoskom načinu života (osobito higijeni) te povrh svega skupoćom liječničkih usluga.³⁴ Odlazak liječniku u grad, njegov dolazak u kućnu posjetu ili nabavka lijeka, bili su investicije koje si je rijetko koji seljak mogao priuštiti.³⁵ Stoga su seljaci liječnike izbjegavali i pozivali ih kada bi sve druge metode liječenja bile iscrpljene i kada je bolesnik već bio na umoru. Nemogućnost liječnika da takva umirućega bolesnika izliječi podupirala je nepovjerenje u učinkovitost medicine, u svrsishodnost odlaska liječniku i u djelotvornost lijekova

30 Dugac, *Kako biti čist i zdrav*, 45.

31 Dugac, *Kako biti čist i zdrav*, 46.

32 Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske: Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.*, 238.

33 Zabilježeno je da majke zbog zaostalosti, neznanja i siromaštva kod dijareje nisu pozivale liječnika. Veliki dio tako oboljele djece, kojoj nije bila pružena stručna pomoć, umirao je. Usp. A. Spritzer, *Zaštita dojenčadi*, cit. prema: Dugac, *Kako biti čist i zdrav*, 46.

34 U Hrvatskom zagorju su ih nazivali *penezolovcima*. Vidi: Dugac, *Kako biti čist i zdrav*, 49.

35 Meixner, “Nešto o profilaksi i terapiji dizenterije obzirom na seoske prilike.”, 617–21.

koje on propisuje. Utoliko se možemo upitati bi li zdravstvene prilike u Hrvatskoj bile znatno bolje čak i da je broj liječnika bio veći?

Ipak, treba reći da je broj liječnika bio poražavajuće mali. Godine 1910. dolazilo je svega 15 liječnika na 100.000 stanovnika.³⁶ Njihov broj nije se mijenjao od početka stoljeća, unatoč konstantnom rastu broja stanovnika. Slično je bilo i s bolničkim kapacitetima. Pred Prvi svjetski rat u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je svega 48 bolnica s ukupno 113 bolničkih ležaja. Njihov broj također se nije mijenjao od kraja XIX. stoljeća. Možemo stoga reći da je uoči rata zdravstvena zaštita u Hrvatskoj zaostajala za realnim potrebama stanovništva i suvremenim europskim standardima. Samo 20 od 100 umrlih bolesnika bilo je prije smrti liječeno. S druge strane, uvođenjem naprednoga javno-zdravstvenoga zakonodavstva zakonima o zdravstvenoj skrbi iz 1894. i 1905. Hrvatska i Slavonija su sudjelovale u europskom procesu «medikalizacije», suvremenom reformskom nastojanju za modernizacijom sustava zdravstvene zaštite koji se koncem XIX. i početkom XX. stoljeća provodio u naprednijim europskim zemljama. Zahvaljujući tomu porasla su teorijska znanja liječnika o suvremenim dostignućima u medicinskoj znanosti i praksi, ali zbog ranije spomenutih ograničenja, zdravstvene prilike u hrvatskim krajevima nisu bile značajno poboljšane.³⁷

Prvi svjetski rat već je na samom početku donio promjene koje su znatno utjecale na socijalne prilike u zemlji. Prva od njih bila je mobilizacija vojnih obveznika. Na prostoru Hrvatske i Slavonije mobilizirano je kroz 1914. i 1915. oko 72.000 vojnih obveznika što je činilo 5,7 muškoga stanovništva (2,8 % ukupnoga stanovništva).³⁸ Iako je mobilizacija bila provedena nakon glavne žetvene sezone (potkraj srpnja), ona je neizbježno imala negativne gospodarske učinke i u industriji i u poljoprivredi. Mobilizacija velikoga broja radnika izazvala je pad industrijske proizvodnje koji se više očitovao na razini Monarhije nego u industrijski slabo razvijenim hrvatskim krajevima. Njih je daleko više pogađao gubitak radne snage u poljoprivredi, tim više što je niskoproduktivna poljoprivredna proizvodnja ionako teže podnosila nedostatak radne snage. Veliki ratni gubitci u prvoj godini rata koji su zahtijevali daljnju mobilizaciju taj su problem dodatno potencirali, tim više što su posebno velike gubitke trpjeli upravo seljaci kao glavna popuna pješadijskih postrojbi. Taj se gubitak u poljoprivrednoj proizvodnji nije mogao nadomjestiti angažiranjem ženske radne snage jer su žene i prije rata sudjelovale u poljoprivrednim radovima. Rat je jedino dokinuo

36 Borovečki, Gjenero-Margan, „Epidemiological Analysis of Tuberculosis in the Kingdom of Croatia and Slavonia during 1901-1910.“ 352.

37 *Isto.*

38 Perić, *Hrvatski državni sabor: 1848.*, 392.

tradicionalnu rodnu podjelu rada u poljoprivredi, dodatno opteretivši žene i fizički težim muškim poslovima. Stoga možemo reći da su seoske žene, uz cijenu golema radnoga iscrpljivanja i u vrlo teškim okolnostima posvemašnje oskudice, podnijele najveći teret održanja poljoprivredne proizvodnje tijekom Prvoga svjetskoga rata.

Problem nedostatka radne snage izazvan novačenjem postao je kroz prve dvije ratne godine upravo akutnim gospodarskim problemom. Osiguravanje potrebne radne snage za primarnu produkciju bio je, s obzirom na važnost proizvodnje hrane, jedna od prioritarnih zadaća Vlade. Ona je nizom mjera već od 1914. nastojala osigurati održavanje poljoprivredne proizvodnje. Mjere su bile različite, od prisilnoga rada koji su među civilima mogli organizirati lokalni organi vlasti, do radnoga eksploatiranja kažnjenika, interniraca i ratnih zarobljenika.³⁹ Međutim, za takvu pripomoć trebalo je osigurati sigurnosne mjere i minimalne nadnice pa su na nju mogli računati samo veleposjednici, dok su seljačke obitelji bile uglavnom prepuštene same sebi, iako su općine imale obavezu osigurati potporu obiteljima čiji su hranitelji bili mobilizirani.⁴⁰

Ipak, sve te mjere, opterećene k tomu brojnim zloupotrebama, nisu mogle nadoknaditi nedostatak radne snage pa su, nakon što je postalo jasno da rat neće brzo završiti, za obavljanje intenzivnih poljoprivrednih radova (sjetva, košnja, žetva, vršidba) bili uvedeni sezonski gospodarski dopusti vojnika.⁴¹ Na žalost, ti dopusti, koje su vojne vlasti organizirale na razini Monarhije i koji su bili prilagođeni sezonskim radovima vezanim za uzgoj pšenice i raži, nisu osobito pogodovali hrvatskim potrebama jer se u hrvatskim krajevima narodna prehrana bazirala na proizvodnji kukuruza.⁴² Posljednji pokušaj rješavanja problema nedostatka radne snage poduzele su vlasti 1917. raspuštanjem logora interniraca i demobilizacijom starijih godišta vojnika rođenih 1865. i 1866. e kako bi pomogli održanju gospodarstva.⁴³ Unatoč poduzimanim mjerama, Vlada do kraja rata nije uspjela riješiti kronični nedostatak radne snage u poljoprivredi, što je raspoloživu radnu snagu izlagalo iscrpljujućim radnim naporima, a da se pri tome razinu proizvodnje ipak nije uspijevalo održati. Smanjenje uroda, uzrokovano dijelom prirodnim nedaćama, a dijelom manjkom radne snage, suočavalo

39 *Narodne novine*, br. 49, 1. ožujka 1915.; br. 202, 31. kolovoza 1915.

40 *Narodne novine*, br. 192, 19. kolovoza 1914.

41 S. Williamson, *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*, 200.

42 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 318.

43 Kolar-Dimitrijević, „Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirane i evakuirane u Koprivnici 1915 – 1917. godine“, 115.

je stanovništvo sa sve težom prehrambenom situacijom, koja je, kako je rat odmicao, sve češće dosegala granicu gladi.⁴⁴

Drugi važan problem koji je donio početak rata bila je inflacija. Odmah nakon izbivanja rata u Hrvatskoj je, kao i u drugim dijelovima Monarhije, došlo do pada vrijednosti papirnata novca i vrijednosnih papira a štednja u priznatim novčarskim zavodima postala je krajnje rizična.⁴⁵ Ti poremećaji bili su izazvani velikim ratnim troškovima koji su u Austro-Ugarskoj, u velikoj mjeri – daleko većoj nego kod ostalih zaraćenih sila – bili financirani ratnim zajmovima. Posljedica takve politike bila je vrlo visoka inflacija i s njom povezana skupoća koja je izazvala nestašice pojedinih namirnica, poteškoće u prometu i opće povećanje cijena.⁴⁶ Čak i u slučaju pobjede Njemačke i Austro-Ugarske te bi zemlje samo uz visoke reparacije nametnute protivnicima riješile problem ratnoga duga.⁴⁷

S obzirom da su poskupljenja najviše zahvaćala prehranu i stanovanje, inflacija je teže pogađala gradsko stanovništvo nego seosko. Štoviše, seljaci su njome u nekim slučajevima i profitirali jer je pad vrijednosti novca smanjivao i vrijednost predratnih dugovanja pa je inflacija mnogim seljačkim obiteljima omogućila otplatu dugova, osobito onima koje su dobivale novčanu naknadu za odlazak hranitelja u rat.⁴⁸ Međutim, nisu bile rijetke ni seljačke obitelji čiji su proizvodni kapaciteti zbog odlaska muškaraca bili tako smanjeni da im potpore nisu mogle pomoći u redovitom otplaćivanju dugova. U tome im nije mogao pomoći ni stalni rast cijena hrane jer su država i špekulanti seljake tjerali da hranu prodaju po cijenama jeftinijim od tržišnih.⁴⁹ Takvi su seljaci, unatoč ratnom stanju, gubili svoje posjede. Dražbe su se provodile bez obzira na banovu naredbu iz 1914. o neutilizaciji vojnika na ratištu jer su je štedionice zaobilazile utužujući jamce koji nisu bili mobilizirani, a koji su u pravilu bili članovi obitelji. Takvu situaciju zloupotrebljavali su špekulanti koji su koristeći devalvaciju jeftino dolazili do seoskih imanja.⁵⁰

Visinu inflacije i povećanje životnih troškova u Hrvatskoj tijekom Prvoga svjetskoga rata teško je procijeniti s obzirom da je objavljivanje

44 Zbog kiše u proljeće 1915. bila je jako otežana sjetva, a u jesen se kasnilo s ubiranjem plodova pa su prinosi bili manji. Zbog suše 1916. stradali su kukuruzišta i pašnjaci što je također uzrokovalo loše prinose i veliku skupoću potkraj 1916. i početkom 1917. Vidi: Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 95.

45 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 53.

46 Okey, *Habsburg Monarchy: c. 1765 – 1918: From Enlightenment to Eclipse*, 381; B. Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 53.

47 Beckett, *The Great War 1914-1918*, 359.

48 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 57.

49 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 110.

50 *Isto*.

informacija o gospodarskom stanju bilo onemogućeno, ili krajnje reducirano cenzurom. Ipak, možemo pretpostaviti da ona nije bila ništa manja nego u Austriji gdje su troškovi života tijekom rata porasli za 1.226%.⁵¹ Da je stanje bilo vrlo ozbiljno svjedoči niz mjera koje je Zemaljska vlada poduzimala da bi ublažila negativne posljedice inflacije. Zemaljskim namještenicima, koji su bili najteže pogođeni padom vrijednosti novca, Vlada je Zakonom o indemnitetu početkom 1916. odobrila doplatu u iznosu od 20% primanja koji su trebali primati kroz deset, a kasnije (od 1917.) i svih dvanaest mjeseci. S daljnjim porastom životnih troškova, taj je iznos naknadno povećavan u kliznom rasponu od 25% do 35%.⁵² Takve i slične mjere koje je poduzimala Vlada tek su prividno ublažavale rast inflacije jer se količina novca u opticaju stalno povećavala. Zbog inflacije, opadanja poljoprivredne proizvodnje te rastućih potreba za hranom zbog opskrbe vojske i sve većega broja izbjeglica, cijene žitarica, kao glavnih prehrambenih artikala, stalno su rasle, čak i poslije maksimalizacije cijena 1915.⁵³

Ipak, daleko najvažniji socijalni problem koji je obilježio razdoblje Prvoga svjetskoga rata i koji je bio osobito izražen u sjevernoj Hrvatskoj, bilo je pitanje prehrane, podjednako vojske kao i civilnoga stanovništva.

Unatoč mobilizaciji i inflaciji, problem prehrane stanovništva u prvoj ratnoj godini još nije bio tako izražen, iako se već tada, zbog prenamjene željezničkih transportnih kapaciteta u vojne svrhe, pojavila određena zabrinutost oko opskrbe gradova hranom.⁵⁴ Međutim, već sljedeće godine, nakon što je postalo sasvim jasno da rat neće tako brzo završiti i da je Austro-Ugarska potpuno nepripremljena za dugotrajno ratovanje⁵⁵ te da nema pripremljenih zaliha strateških roba, osobito ne prijeko potrebnih zaliha hrane, vlasti su počele uvoditi razne mjere kontrole prometa robama uz sve rigidniju racionalizaciju njezine potrošnje. Krušarice – pšenica, zob, raž i ječam,

51 Okey, *Habsburg Monarchy: c. 1765 – 1918: From Enlightenment to Eclipse*, 381.

52 Nadopunom zakona o indemnitetu postotak godišnje nadoplate određen je koncem 1916. u rasponu od 25 do 35%. Pri tome su namještenici s manjim prihodima dobivali veći postotak. Vidi: Vidmar, „Prilozi građi za povijest 1917-1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas“, 127.

53 Broadberry, Harrison, *The Economics of World War I*, 85.

54 Željeznički transportni kapaciteti Austro-Ugarske već su se na početku rata, nakon što je veliki broj lokomotiva krajem 1914. i početkom 1915. bio izgubljen na ratištu u Galiciji, pokazali nedostatnim za vojne i civilne potrebe. Razmjeri toga problema postaju razvidni uzmemo li u obzir da se broj lokomotiva tijekom rata smanjio od 12.000 na njegovu početku, do 7.000 u posljednjoj godini rata. Usp. Broadberry, Harrison, *The Economics of World War I*, 89.

55 Problem prehrane postao je posebno izražen nakon što je prije kraja 1914. Austro-Ugarska izgubila Galiciju, svoju glavnu žitnicu. Već 1915. u austrijskom dijelu Monarhije nedostajalo je 1,7 milijuna tona žita. Usp. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, 209.

bile su podvrgnute rekviziciji već od 1915., a kupovanje žitarica za gospodarske potrebe i prehranu bile su strogo ograničene i dopuštene isključivo uz korištenje posebnoga dopuštenja Zemaljske vlade i to u slučajevima da se odobrena količina hrane nije mogla dobiti aprovizacijom.⁵⁶ Provodila se stroga kontrola zaliha privatnih osoba uz rigorozne kazne u slučaju kršenja propisa o kupovini i prodaji žitarica. Ograničenja u trgovini i prometu živežnim namirnicama trebala su olakšati rekvizicije i stati na kraj špekulantima. Međutim, ta su ograničenja također onemogućila uravnoteženje prehrambenih resursa između krajeva u kojima je bilo hrane i onih u kojima je vladala oskudica, što je prehrambenu krizu dodatno potenciralo.⁵⁷ Rigoroznost u provedbi tih mjera jasno upućuje na ozbiljnost krize već u prvim ratnim godinama.

Isprva je, početkom 1915., odluke o načinu i količini rekvizicije donosilo Zemaljsko gospodarsko povjerenstvo da bi doskora (travanj 1915.) taj posao preuzelo Gospodarsko opskrbno povjerenstvo koje je preko trgovačkih ovlaštenika i komisionara prikupljalo hranu dobrovoljnom kupnjom, ili rekvizicijom.⁵⁸ Godinu dana poslije, 1916. kad su se ratna djelovanja približila granici sa Srbijom, ta je organizacija promijenjena jer gospodarske udruge nisu bile spremne snositi rizik mogućega uništenja zaliha hrane (rizik nije željela preuzeti ni Vlada) pa je u lipnju 1916. u tu svrhu osnovano dioničko društvo *Zemaljska opskrba d.d.* čije su dionice kupovale banke.⁵⁹ Time je cijela organizacija tako osjetljivoga pitanja kao što je prehrana vojske i civilnoga stanovništva bila postavljena na osnovama dobiti jer su izvršitelji tražili da im dobit pokrije eventualne troškove. Iako je Vlada odredila da ta dobit ne smije prelaziti 5%, privilegirana trgovina stokom i prehrambenim proizvodima za potrebe vojske, kao i sustav rekvizicija i aprovizacija postali su pogodno tlo za špekulacije i ratno profiterstvo.⁶⁰ Kako se može vidjeti iz brojnih interpelacija tijekom zasjedanja Sabora 1916., Dioničko društvo nije imalo kontrolu nad radom mnogih trgovaca i općinskih odbora na terenu pa su se u praksi javljale brojne nepravilnosti, zloupotrebe i korupcija što je posljedomalo velikim bogaćenjem pojedinaca na račun seljaka. Redovito se nisu poštovale odredbe Vlade o maksimalnim cijenama pšenice i brašna koje su se prodavale po cijenama znatno višim,

56 Unatoč dozvolama za kupovinu hrane izvan općine boravka, željeznički službenici i žandarmi su seljacima često oduzimali hranu pod optužbom za šverc i špekulaciju. Vidi: Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 209–210.

57 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 210.

58 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 109.

59 *Narodne novine*, br. 147, 30. lipnja 1916.; Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 109.

60 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 109.

ponekad i dvostruko višim od propisanoga maksimuma.⁶¹ Općinski bilježnici i kontrolori nisu procjenjivali potrebe seljaka za hranom prema broju članova njihovih obitelji, niti su uzimali u obzir da seljaci žive i od stoke koju je također trebalo prehraniti. Često je rekvizicijom seljacima oduziman kukuruz ispod egzistencijalnoga minimuma, prisiljavajući ih da ga poslije kupuju po dvostruko većim cijenama⁶² itd. Odgovornost za takvo stanje najviše je bio na Vladi koja je monopolističkim ugovorima s pojedinim privatnim društvima za opskrbu vojske i manjkom kontrole upravo omogućivala te zloupotrebe. Tako je konzorcij *Hafner-Brigljević-Drašković*, koji je prema ugovoru s Vladom otkupljivao stoku po sajmovima za potrebe vojske, za nju plaćao više od krune manje nego je Vlada odredila jer su propisane otkupne cijene bile nepoznate s obzirom da nisu objavljivane ni na sajmovima, ni u službenim glasilima Vlade. Uzme li se da je otkupljivana stoka u prosjeku imala 400 kg, a mjesečno se otkupljivalo 12.000 komada stoke, zarada je bila ogromna. Godišnja dobit *Hafnera* iznosila je u ratnim prilikama čitava 32 milijuna kruna.⁶³

Ozbiljnije istrage zloupotreba i korupcije u provođenju rekvizicija i aprovizacija uglavnom nisu poduzimane, a i one koje su bile pokrenute uglavnom su ostale bez rezultata. Tek je nakon smjene na banskoj stolici u lipnju 1917. novi ban Mihalovich pokrenuo niz istraga u slučajevima gospodarskoga kriminala. Postupno je, dobrim dijelom zahvaljujući tim istragama, do prosinca 1917. smijenio većinu velikih župana i zamijenio ih svojim ljudima.⁶⁴ Time, dakako, problemi špekulacija i zloupotreba nisu bili riješeni.

Posljedice zloupotreba i nepravilnosti u sustavu rekvizicija i aprovizacija nisu bile zanemarive jer su utjecale na pad proizvodnje žitarica koja, zbog maksimiziranja cijena i rekvizicija, više nije bila isplativa, što je problem prehrane stanovništva učinilo još težim. Priljev žita iz Rumunjske nakon njezina osvajanja 1916. donekle je olakšao tešku prehrambenu situaciju, ali ni to nije moglo biti dostatno za popunjavanje manjkova u domaćoj proizvodnji.⁶⁵

61 U Krapini se, primjerice, kukuruz prodavao po dvostruko većim cijenama od onih koje su bile određene, iako je upravo Zagorje bilo izrazito siromašan kraj. Usp. Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 109.

62 Istodobno su bilježnici koji sami nisu sijali kukuruz, rekvirirani kukuruz koristili za uzgoj stoke radi veće zarade. Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 109.

63 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 157.

64 Kolar Dimitrijević, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, 158-159.

65 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 145.

Prehrambena kriza koja se očitovala u nedostatku hrane i sjemena postala je tijekom 1917. akutna, a 1918. i kritična u cijeloj Monarhiji. Aprovizacije nisu više mogle osigurati dovoljno hrane u županijama u kojima je vladala nestašica hrane, a takve su bile upravo županije sjeverozapadne Hrvatske koje, kao što smo vidjeli, ni u mirnodopskim uvjetima nisu mogle osigurati prehranu vlastitoga stanovništva. Do kraja 1916. u kotarevima tih županija aprovizacija je uz višemjesečno kašnjenje bila svedena na svega 5 kg kukuruza u klipu po osobi.⁶⁶

Posljednje ratne godine stanje je postalo kaotično. Prehrambena kriza postala je 1918. tako teška da su smanjenja i vojna sljedovanja na prvim linijama bojišnice. Početkom 1918. ona su bila svedena na svega 300 grama kruha i 170 grama mesa dnevno, a do kraja godine i te su količine bile smanjene.⁶⁷ Među civilnim stanovništvom, osobito u velikim gradovima, situacija je bila još teža.

Prehrambena kriza koja je 1918. sve više poprimala obrise gladi i očito raspadanje državnoga sustava stvorili su plodno tlo za nered i razbojništva koji prema kraju rata dovode do potpune paralize državne uprave. Rekvizicije i glad potaknuli su pobune seljaka i njihove učestale prepade na veleposjednička imanja kako bi osigurali ogrjev i prehranu. Općoj nesigurnosti najviše je ipak doprinosilo dezerterstvo koje je, kao najizrazitiji oblik nezadovoljstva masovnom mobilizacijom, teškim gubitcima na frontama, rekvizicijama, nestašicama hrane i ratnim profiterstvom, 1918. postalo masovno.⁶⁸ Skrivajući se po šumama od vojnih vlasti, skupine dezertera postajale su sve veće i raširenije pa su s vremenom počele dobivati značaj društvenoga pokreta.⁶⁹ Zeleni kader izrastao je do ljeta 1918. u značajnu oružanu formaciju razgranatu u gotovo svim dijelovima Hrvatske i Slavonije. Najveće skupine zelenoga kadera u sjevernoj Hrvatskoj bile su koncentrirane u šumama između Varaždina, Lepoglave i Novoga Marofa te u Posavini, najviše u kotaru Kutina.⁷⁰ Zelenom kaderu masovno su se pridruživali povratnici iz ruskoga zarobljeništva koji među njima počinju širiti ideje boljševičke revolucije, ali i nezadovoljni domaći seljaci čime je zeleni kader prerastao svoje izvorno značenje i postao sinonim za svaki

66 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 109.

67 Deak, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1858 – 1918.*, 202.

68 I. Banac, «I Karlo je oš'o u komite: Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.» *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992): 23.

69 Banac, „I Karlo je o'šo u komite': nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 24.

70 Najviše prebjega bilo je na Petrovoj gori (oko 8.000) gdje su bili organizirani u vojne jedinice pod zapovjedništvom zelenokadrovskih časnika. Vidi: Banac, „I Karlo je o'šo u komite': nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 24.

oblik seljačkoga bunta.⁷¹ Tijekom posljednje ratne godine zeleni kader postao je značajna prijetnja funkcioniranju upravnoga aparata u mnogim kotarevima. Od ljeta 1918. oružnici su morali osiguravati provođenje rekvizicije, ali je unatoč tome u mnogim selima ona bila neprovediva zbog sve veće prijetnje zelenoga kadera i njihova zaposjedanja čitavih sela.⁷²

Isprva su rijetki prepadi zelenoga kadera bili motivirani pljačkom. Skrivajući se po šumama (najčešće u okolici svojih sela) da bi izbjegli progon vojnih vlasti, kaderaši su se napadima na vojna i aprovizacijska skladišta jednostavno nastojali domoći hrane. Tek će potkraj rata, kada su seljački nemiri poprimili razmjere oružane pobune, kaderaši (i sami većinom seljaci) zajedno sa seljacima napadati veleposjede, gospodarstva, bogatija imanja, pa i gradove.⁷³ Pljačkanje veleposjeda bilo je toliko uobičajeno da je teško navesti i jedan koji nije bilo napadnut. Vlastelinstvo u Novom Marofu do temelja je opljačkano. S njega je pokradeno sve, namještaj, odjeća, stoka, gospodarske zalihe, šuma.⁷⁴ U gradovima su najčešće napadane trgovine, osobito židovske. Iako su seljaci općenito zazirali od trgovaca, židovski trgovci bili su na meti i zbog antisemitske nacionalističke agitacije koja je u njima, većinom doseljenicima iz Ugarske i Austrije, često vidjela jedan od kanala mađarizacije i germanizacije.⁷⁵ Također su često napadane vladine ustanove, općinske blagajne, oružničke postaje i razna skladišta oružja, hrane i opreme.⁷⁶ Zanimljivo je da napadi na banke nisu bili tako uobičajeni. Opljačkana je i spaljena tek štedionica u Pregradi. Češće su pljačkane poštanske i željezničke blagajne što upućuje na još uvijek ograničene dodire seljaka s bankama.⁷⁷

Pobunjenici su napadali i organe nestajuće vlasti, činovnike i oružnike koji su držani odgovornima za ratne rekvizicije, uvođenje prisilnoga rada i prijekih sudova. Stoga su oni spašavajući život u pravilu bježali čim bi se nemiri pojavili, što je nakon proglašenja Države SHS, potkraj listopada 1918., otežalo, a u mnogim dijelovima zemlje i onemogućilo uspostavu nove vlasti. Narodno vijeće formiralo je kotarske i seoske odbore koji su djelovali usporedo sa starim upravnim strukturama, gdje su one još

71 Banac, „I Karlo je o’šo u komite’: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 25; Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 355.

72 Vidmar, „Prilozi građi za povijest 1917-1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas“, 45-46, 61.

73 Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 355.; Banac, „I Karlo je o’šo u komite’: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 24, 35.

74 HR-HDA-0124, Narodno vijeće SHS, SOA, kut 9: Grupa A, br. 666-1918, Novi Marof.

75 Banac, „I Karlo je o’šo u komite’: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 28.

76 Banac, „I Karlo je o’šo u komite’: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 29.

77 Banac, „I Karlo je o’šo u komite’: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 31., vidi bilješku br. 48.

postojale, ali nije bilo u stanju nadgledati njihov rad, niti upravljati jedinicama narodne straže što je izazivalo brojne teškoće.⁷⁸ Iako je odgovornost za kaotično stanje pripisivana zelenom kaderu, činjenica je da su u tim nemirima masovno sudjelovali ponajviše seljaci. Štoviše, u mnogim slučajevima vlasti se zbog toga nisu mogle pouzdati ni u seljačke straže koje su osnivane po smjernicama Narodnoga vijeća jer su ih nerijetko činili isti seljaci koji su sudjelovali u nemirima.⁷⁹ Nemirima je također doprinosilo i kaotično povlačenje austro-ugarskih vojnika. Od tih lutajućih skupina raspuštene vojske, kotarske su vlasti strepile i prije nego su nemiri počeli. Podijeljene prema narodnostima, skupine vojnika kretale su se svaka prema svojim matičnim zemljama. Ponekad su prolazile mirno, ali su isto tako znali pljačkati i provoditi nasilje.⁸⁰

Nemoć Narodnoga vijeća da zaustavi val seljačkih nemira i da zeleni kader ponovno mobilizira u vojsku nove države izazvali su bezizlaznu i permanentnu krizu nove vlasti te stvorili podlogu za političku odluku o ulasku savezničke srpske vojske na teritorij Države SHS.⁸¹ Upravo je srpska vojska, uz Antantne snage koje su polako zauzimale sjevernu Hrvatsku, imala ključnu ulogu u obuzdavanju nemira. Uz pomoć vojske i obećanja o agrarnoj reformi, koje su imale važnu ulogu u pacificiranju seljaka, neredi su bili ugušeni do kraja studenoga, iako su pobune mjestimice izbijale i tijekom prosinca 1918.⁸²

Važno socijalno pitanje tijekom Prvoga svjetskoga rata bile su i ratne potpore, odnosno državna skrb za obitelji mobiliziranih i poginulih vojnika. One su bile regulirane zakonom iz 1912. i odnosile su se na najbliže članove obitelji mobiliziranih koji su često egzistencijalno ovisili o zaradama mobiliziranih muškaraca: supruge, djeca, roditelji i sestre.⁸³ Osobita je skrb vođena o djeci vojnika koja je provođena kroz Ligu za zaštitu djece od

78 Banac, „I Karlo je o’šo u komite’: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 36.

79 Banac, „I Karlo je o’šo u komite’: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 35.

80 U Hrvatskom zagorju postojao je veliki strah od ispada mađarskih jedinica koje su se nakon sloma talijanskoga bojišta nastojale domoći Mađarske. Bosanski i dalmatinski vojnici opljačkali su u prolazu Petrinju itd. Vidi: Banac, „I Karlo je o’šo u komite’: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 34.

81 Odlukom Sabora od 29. listopada 1918., svi pripadnici zelenoga kadra i svi dezerteri razriješeni su vojne prisege i pozvani da se vrate svojim kućama i poslovima, pri čemu ih ni vojne ni civilne vlasti nisu smjele ometati. Također, pozvani su da pristupe postrojbama narodne zaštite koje su osnivali lokalni odbori Narodnoga Vijeća. Usp. Vidmar, „Prilozi građi za povijest 1917-1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas.“, 108.

82 Usp. Banac, „I Karlo je o’šo u komite’: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, 41.

83 *Obzor*, br. 206, 28. srpnja 1914.

samoga početka rata.⁸⁴ Liga se brinula za osiguravanje opskrbe, a po potrebi i boravišta za djecu koja su odlaskom hranitelja u rat ostala bez osnove za preživljavanje. Potkraj rata, kada je glad zavladała čitavim pokrajinama, njezino djelovanje bit će prošireno na zbrinjavanje, odnosno, spašavanje sve životno ugrožene djece. Početkom 1916. osnovan je i Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz krajevina Hrvatske i Slavonije i Dalmacije koji je imao širi opseg djelovanja od Lige za zaštitu djece. Ta dva društva bit će poslije spojena u Narodnu zaštitu. Socijalne mjere koje je provodila država da bi se olakšao položaj socijalno ugroženih obitelji bile su unificirane na razini države sukladno dualističkomu sustavu. Stoga su te mjere u Hrvatskoj i Slavoniji bile usklađene s ugarskim zakonima što je, zbog različite socijalne strukture hrvatskoga i mađarskoga društva, izazivalo niz birokratskih problema praćenih samovoljom činovnika, korupcijom i iskorištavanjem seljaka.⁸⁵

Najveća humanitarna akcija provedena tijekom Prvoga svjetskoga rata bila je spašavanje izgladnjele djece 1917. i 1918.. Nakon suše i loše žetve 1917. zavladała je glad u Dalmaciji, Istri, Bosni i Hercegovini pa je zbog nemogućnosti opskrbe hranom zbog prehrambene krize, razrušene prometne infrastrukture i manjka transportnih kapaciteta, pokrenuta velika akcija spašavanja, odnosno, preseljenja ugrožene djece na dohranu u sjevernu i istočnu Hrvatsku. Tijekom dviju posljednjih godina rata u Hrvatskoj i Slavoniji zbrinuto je i od izgladnjivanja spašeno preko 30.000 djece. Samo 0,05% od tog broja, odnosno 15 od 32.695 zbrinuto je na krajnjem sjeverozapadu zemlje što je još jedan zoran pokazatelj dramatičnih prehrambenih prilika na krajnjem sjeveru Hrvatske u završnici Prvoga svjetskoga rata.⁸⁶

O posvemašnoj krizi i teškim socijalnim prilikama izazvanim Prvim svjetskim ratom svjedoči također i širenje pandemije španjolske gripe u sjevernoj Hrvatskoj. Pandemijska se pošast pojavila u najgore moguće vrijeme, u listopadu 1918. kada su negativne posljedice rata doživjele klimaks.

84 Liga za zaštitu djece ustanovljena je 1912., ali je njeno djelovanje počelo u siječnju 1914. kada je osnovana osnivačka skupština. Vidi: Kolar-Dimitrijević, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, 31.

85 U Mađarskoj su seljački sloj činili pretežito nadničari koji su radili na veleposjedničkim imanjima dok je u Hrvatskoj bilo relativno malo nadničara i veliki broj siromašnih seljaka. To je u Hrvatskoj izazivalo velike teškoće pa su činovnici, da ne bi dali potporu svima, potporu često uskraćivali i onima kojima je bila prijeko potrebna. Usp. Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 86.

86 Kroz 1917. i 1918. zbrinuto je u Bjelovarsko-križevačkoj županiji 5.978 djece, u Srijemskoj 10.019, u Zagrebačkoj 6.689, u Virovitičkoj 5.480, u Požeškoj 4.453, u Modruško-riječkoj 30, u Ličko-krbavskoj 22, a u Varaždinskoj svega 15. Vidi: Kolar-Dimitrijević, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, 41–42; 48–51.

Intenzivno radno iscrpljivanje civilnoga stanovništva uz slabu, a potkraj rata i nedostatnu (sasvim sigurno i neadekvatnu) prehranu, moralo je za posljedicu imati tjelesno slabljenje i pad imuniteta najvećega dijela stanovništva. Fizički iscrpljeni i neuhranjeni, ti su ljudi bili savršene žrtve španjolske gripe protiv koje su najučinkovitija sredstva bila upravo dobra prehrana i odmor. S druge strane, paraliza upravnoga aparata i opća nesigurnost, koji su kulminirali kaosom upravo u vrijeme kada je epidemija postigla puni zamah, onemogućili su provođenje bilo kakvih mjera zdravstvenih vlasti. To se najbolje vidi u nemoći vlasti da provede makar naredbu o redovitom mjesečnom izvještavanju o mortalitetu gripe upućenu kotarskim vlastima. Određene mjere ograničene ratnim okolnostima (manjak liječnika i raspoloživih bolničkih kapaciteta) mogle su se provesti jedino u većim gradovima gdje je vlast koliko-toliko funkcionirala. Međutim, uzevši u obzir odnos seljaka prema liječnicima kao i ograničene mogućnosti liječenja gripe, ne treba se nadati da bi društveno stabilnije okolnosti učinile veliku razliku u ograničavanju razmjera epidemije. Uostalom, treba se samo sjetiti čestih epidemija zaraznih bolesti koje su nezaustavljivo pustošile sela i u mirnodopsko vrijeme, osobito velike epidemije gripe iz 1889. koja je, kao i epidemija iz 1918. nakon pustošenja iščezla sama od sebe.

* * *

U vrijeme Prvoga svjetskoga rata sjeverna Hrvatska je, poput ostalih hrvatskih krajeva, bila izrazito poljoprivredna zemlja s velikom gustoćom stanovništva i velikom posjedovnom usitnjenošću što je njezinu agrarnu proizvodnju činilo ne samo tržišno nekonkurentnom, nego i nedostatnom za zadovoljavanje vlastitih prehrambenih potreba. Nesrazmjernim porastom poljoprivrednoga stanovništva početkom XX. stoljeća, hrvatski je prosjek opskrbe površine zaostajao za kvotom Austro-Ugarske pri čemu su zbog velike gustoće stanovništva najmanje udjele ratarske proizvodnje po stanovniku imale upravo županije sjeverne Hrvatske. Trideset posto njezinih kotareva imalo je manje od jednoga katastarskoga jutra po seljaku. Usporedi li se godišnja potreba za žitaricama s opskrbnim prosjecima, u županijama postaje razvidno da je od tri županije sjeverne Hrvatske jedino Bjelovarsko-križevačka županija mogla prehraniti svoje žiteljstvo. Povećanje stanovništva i zemljišna usitnjenost bili su glavni razlozi i masovnoga iseljavanja sa sela i porasta stanovništva u gradskim središtima. U trideset godina do 1910., gradsko stanovništvo u Hrvatskoj i Slavoniji povećalo se za dvije trećine. Takav intenzivan priljev stanovništva premašivao je apsorpcijske mogućnosti industrijskih i infrastrukturnih potencijala gradova Banske Hrvatske dodatno otežavajući socijalne prilike u njima. One su, podjednako u gradu, kao i na selu, bile zaista teške. Glavni uzroci

smrti gradskoga i seoskoga stanovništva na prostoru Hrvatske i Slavonije tijekom čitave prve polovice XX. stoljeća bile su zarazne bolesti, što uz visoku smrtnost djece samo po sebi govori o socijalnim, higijenskim i zdravstvenim prilikama hrvatskoga sjevera. Tomu je svakako doprinio i relativno mali broj liječnika, ali još više zazor seoskoga i općenito siromašnoga stanovništva prema liječničkoj profesiji izazvan liječničkom nedostupnošću, skupoćom njihovih usluga i pretjeranom kritičnošću liječnika prema seoskom načinu i standardima življenja.

Prvi svjetski rat dodatno je pogoršao ionako teške socijalne prilike u sjevernoj Hrvatskoj. Mobilizacije velikoga broja muškaraca drastično je smanjila broj radno sposobnoga stanovništva što je osobito pogađalo nisko- produktivnu poljoprivrednu proizvodnju i uz golemo iscrpljivanje preostalog stanovništva, osobito žena, izazvalo permanentnu krizu u opskrbi stanovništva hranom. Kriza je bila dodatno otežana inflacijom i s njom povezanom skupoćom te neučinkovitim i koruptivnim sustavom rekvizicija i aprovizacija. Posljednje dvije ratne godine se zbog ratnoga iscrpljivanja, poražavajućih prilika na frontama, rigorozne rekvizicije i opće nestašice ionako teško stanje drastično pogoršalo. Bilo je to osobito vidljivo nerodne 1917. kada situacija s prehranom postaje kritična u mnogim dijelovima zemlje, da bi 1918. s rasapom vojske i pojavom masovnoga dezertstva neredi i seljačke pobune izazvale paralizu državne uprave i izazvale potpuni kaos. O tome zorno svjedoči stihijsko širenje pandemije španjolske gripe u jesen 1918. o kojoj vlasti nisu bile u stanju ni prikupiti statističke podatke, pa ni poduzeti bilo kakve mjere. Kaotično stanje, unatoč nastojanjima Narodnoga vijeća zapravo će se stabilizirati tek kroz studeni i prosinac 1918. intervencijom srpske vojske i stvaranjem Kraljevine SHS. U novoj državi je sjeverna Hrvatska, zajedno s istočnom Hrvatskom kao središtima hrvatske industrijske i agrarne proizvodnje, bila gospodarski i društveno najrazvijeniji dio. Međutim, prednosti koje su iz toga mogle proizaći bile su uvelike poništene dubokom društvenom i gospodarskom krizom uzrokovanom Prvim svjetskim ratom.

Izvori i literatura

- HR-HDA-NV SHS SOA: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 0124, Narodno vijeće SHS, Sekcija za organizaciju i agitaciju.
- Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije II. 1906-1910.* 1917. Zagreb. Kr. Zemaljski statistički ured u Zagrebu.
- Kreser, Milan. 1917. *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije.* Zagreb. Knjižara jugoslavenske akademije.
- Liječnički vjesnik*, 41 (1919).
- Narodne novine* br. 147, 30. lipnja 1916.
- Narodne novine*, br. 192, 19. kolovoza 1914.
- Narodne novine*, br. 49, 1. ožujka 1915.
- Narodne novine*, br. 202, 31. kolovoza 1915.
- Obzor*, br. 206, 28. srpnja 1914.
- Banac, Ivo. „I Karlo je o’šo u komite’: nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918“. *Časopis za suvremenu povijest*, 24 (1992.), br. 3: 23-43.
- Beckett, Ian F. W. 2013. *The Great War: 1914-1918.* London-New York. Routledge.
- Begić, Milan. „O profilaksi i terapiji griže“. *Liječnički vjesnik*, 41 (1919.), br. 11: 614-617.
- Bićanić, Rudolf. 1939. *Kako živi narod*, II. Knjiga. Zagreb. Gospodarska sloga.
- Boban, Branka. 2006. *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata.* Zagreb. Alineja.
- Borovečki, Ana, Gjenero-Margan, Ira. „Epidemiological Analysis of Tuberculosis in the Kingdom of Croatia and Slavonia during 1901-1910.“ *Croatian Medical Journal* 43 (2002.), br. 3: 350-354.
- Broadberry, Stephen, Harrison, Mark. 2005. *The Economics of World War I.* Cambridge. University Press.
- Deak, Istvan. 1992. *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1858 – 1918.* Oxford. Oxford University Press.
- Dugac, Željko. 2010. *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj.* Zagreb. Srednja Europa.
- Haselsteiner, Horst. 1997. *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi.* Zagreb. Naprijed.
- Kolar-Dimitrijević, Mira „Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirane i evakuirane u Koprivnici 1915 – 1917. godine“. *Podravski zbornik*, 30 (2004.), 153-176.

- Kolar-Dimitrijević, Mira. 2008. *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*. Slavonski Brod. Hrvatski institut za povijest.
- Meixner, Ervin. "Nešto o profilaksi i terapiji dizenterije obzirom na seoske prilike." *Liječnički vjesnik*, 14 (1919.): 617–21.
- Okey, Robin. 2001. *Habsburg Monarchy: c. 1765 – 1918: From Enlightenment to Eclipse*. London. Macmillan Press.
- Perić, Ivo. 2000. *Hrvatski državni sabor: 1848. – 2000*. Zagreb. Hrvatski institut za povijest.
- Sremac, Zlatko i Nikolić, Nikola. 1941. *Hrvatsko selo i medicina*. Zagreb. Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva Gospodarske Sloge.
- Thaller, Lujo. *Zdravstvena politika naše države*, Pokret, 1925.
- Vidmar, Josip „Prilozi građi za povijest 1917-1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas“. *Arhivski vjesnik* (1958.): 11–173.
- Vranješ – Šoljan, Božena. 2009. *Stanovništvo Banske Hrvatske: Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910*. Zagreb. Educa.
- Williamson, Samuel, R. 1991. *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*. London. Macmillian Press.

The First World War and the Social Crisis in Northern Croatia

Summary

Due to agrarian fragmentation, high population density and slow industrialization, northern Croatia was on the brink of a food crisis even before the First World War. During the war, and certainly by 1918, this crisis turned into a general societal crisis. Mobilization of able-bodied men at the beginning of the war, and even more so during the war, had severe consequences for low-productive agricultural production, making the food crisis permanent, and, from 1917, critical. The deepening crisis was particularly affected by rising inflation and price increases, but the final disintegration of the existing society was caused by general chaos, crime and frequent peasant uprisings after the disintegration of the army and the complete paralysis of the state apparatus in 1918. The exclusion of Croatian industry from the wider economic system of the Austro-Hungarian Monarchy, the immediate postwar destruction of large estates and the impoverishment of the agrarian population, who often destroyed the agrarian economy in the struggle for survival, weakened both the economic potential and its regenerative potential. All this shows that the First World War had devastating consequences for Croatian society and that by joining the Yugoslav state union it could not fully capitalize on the development advantages it had gained over other South Slavic societies before the First World War.

Keywords: World War I, Northern Croatia, Society, Crisis.